

DÜNYADA ƏHALİ ARTIMININ DEMOQRAFİK TƏSİRLƏRİ

ÜLVİYYƏ TURAB QIZI HAQVERDİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Politologiya və siyasi idarəetmə kafedrasının dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı ş., Səbail r., AZ 1001, Lermontov küç. 74

E-mail: ulviyyahaqverdi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2690-0053>

XÜLASƏ

Məqalə dünya əhalisinin tarixi inkişaf trayektoriyasını və müasir dövrdə formalaşan əsas demoqrafik tendensiyaları sistemli şəkildə təhlil edir. Sənaye inqilabına qədər son dərəcə yavaş gedən əhali artımının XIX və xüsusilə XX əsrdə tibbi və kənd təsərrüfatı innovasiyaları nəticəsində sürətləndiyi göstərilir. Demoqrafik keçid modeli çərçivəsində ölüm səviyyəsinin azalması və doğum səviyyəsinin gecikmiş düşüşü əhali partlayışını izah edən əsas mexanizm kimi təqdim olunur. Bununla yanaşı, məqalə vurğulayır ki, bu proses bütün regionlarda eyni şəkildə baş vermir və XXI əsrin əsas xüsusiyyəti regionlararası kəskin demoqrafik ayrışmadır. Qlobal Cənub ölkələrində, xüsusilə Sub-Sahara Afrikada yüksək doğum səviyyəsi və gənclik şişməsi fenomeni müşahidə olunur ki, bu da həm demoqrafik dividend potensialı, həm də işsizlik, yoxsulluq və sosial qeyri-sabitlik riskləri yaradır. Digər tərəfdən, Qlobal Şimal və Şərqi Asiyada aşağı doğum səviyyəsi və əhalinin qocalması iqtisadi artımı zəiflədir, pensiya və sosial təminat sistemlərinə ciddi təzyiq göstərir. Məqalədə urbanizasiyanın sürətlənməsi, əhalinin məkan üzrə qeyri-bərabər paylanması və resurslara artan təzyiq kimi faktorların bu demoqrafik dinamikanı daha da mürəkkəbləşdirdiyi göstərilir. Nəticə olaraq, demoqrafik dəyişikliklərin yalnız sosial deyil, həm də iqtisadi, siyasi və ekoloji nəticələr doğurduğu və bu proseslərin effektiv idarə olunmasının dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar üçün əsas strateji prioritetə çevrildiyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *demoqrafik keçid, əhali artımı, gənclik şişməsi, əhalinin qocalması, urbanizasiya.*

Giriş

Dünya əhalisinin sürətli artımını sistemli şəkildə öyrənmək ilk növbədə ona görə zəruridir ki, bu proses artıq yalnız statistik dinamika deyil, çoxsəviyyəli struktur təzyiq mexanizminə çevrilmişdir. Əhali artımı əmək bazarlarının tutumuna, urbanizasiya tempinə, sosial xidmətlərin (təhsil, səhiyyə, sosial təminat) daşıma qabiliyyətinə və dövlətlərin fiskal dayanıqlılığına birbaşa təsir edir. Xüsusilə inkişaf

etməkdə olan ölkələrdə demoqrafik artım iqtisadi artımla paralel getmədikdə “gənclik şişməsi” (youth bulge) fenomeni meydana çıxır ki, bu da işsizlik, qeyri-formal məşğulluq və sosial narazılıq risklərini artırır. Eyni zamanda, yaş strukturu dəyişdikcə bəzi regionlarda əks proses, yəni əhalinin qocalması baş verir və bu, pensiya sistemlərinin yükünü artıraraq nəsillərarası balansını pozur. Bu baxımdan, demoqrafik artımı analiz etmək dövlət siyasətinin planlaşdırılması üçün epistemik baza yaradır: hansı sahəyə nə qədər resurs ayrılmalı, hansı infrastruktur genişləndirilməli, hansı sosial risklər öncədən idarə olunmalıdır – bütün bu sualların cavabı demoqrafik analizdən keçir. Digər tərəfdən, əhali artımı qlobal miqyasda ekoloji və geopolitik nəticələr doğuran fundamental bir amildir və bu səbəbdən onu demoqrafik çağırış kimi təhlil etmək vacibdir. Artan əhali təbii resurslara (su, enerji, ərzaq və torpaq) olan tələbi eksponensial şəkildə yüksəldir, bu isə iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin azalması və ekosistemlərin deqradasiyası ilə birbaşa əlaqəlidir. Resurs çatışmazlığı isə, öz növbəsində, miqrasiya axınlarını intensivləşdirir, regionlararası bərabərsizliyi dərinləşdirir və hətta münaqişə potensialını artırır. Bu mənada demoqrafik proseslərin öyrənilməsi yalnız sosial statistika deyil, həm də təhlükəsizlik, inkişaf və davamlılıq məsələsidir. Əhali artımının struktur səbəblərini və nəticələrini anlamaq dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara uzunmüddətli strateji qərarlar qəbul etmək, riskləri proaktiv şəkildə idarə etmək və daha balanslı inkişaf modelləri qurmaq imkanı verir.

Dünyada əhali artımının xronologiyası

Ümumiyyətlə baxdıqda, 1800-cü illərə qədər dünya miqyasında əhali artımı son dərəcə yavaş gedib; təxmini hesablamalara görə, miladdan sonra 1-ci ildə dünya əhalisi 188 milyon civarında idi və bu rəqəm yalnız 1803-cü illərdə bir milyarda çatıb [13]. Bu mərhələyə çatmaq üçün on minlərlə il lazım olması sənayeqədərki dövrdə demoqrafik artımın nə qədər zəif və məhdud olduğunu açıq şəkildə göstərir. Qərbi Avropada baş verən Sənaye İnqilabı isə bu tarixi tendensiyanı kökündən dəyişdirib. 1798-ci ildə ingilis din xadimi və demoqraf Robert Tomas Maltus

məşhur “Əhali haqqında esse” əsərini nəşr edərək belə bir fikir irəli sürdü ki, ərzaq ehtiyatları əhalini daim nəzarətdə saxlayır və bu vəziyyət sonradan “Maltus tələsi” kimi tanındı [5]. Lakin paradoks ondadır ki, Maltusun bu ideyası məhz köhnə demoqrafik rejimin sona çatdığı dövrə təsadüf edirdi, çünki artıq əhali artımı ilə ərzaq çatışmazlığı arasındakı sərt bağlılıq zəifləməyə başlamışdı.

XIX əsr boyunca kənd təsərrüfatındakı yeniliklər, buxar mühərriki ilə işləyən nəqliyyatın yayılması və ictimai səhiyyə sahəsində biliklərin artması ölüm göstəricilərini, xüsusilə də körpə və uşaq ölümlərini ardıcıl şəkildə azaltmışdı, halbuki doğum səviyyəsi hələ də yüksək qalırdı. Bunun nəticəsində Avropanın əhalisi XVIII əsrdə təxminən 100 milyondan 200 milyona yüksələrək iki dəfə artdı, XIX əsrdə isə yenidən ikiqat artaraq 400 milyona çatdı [12]. Bununla belə, bu artım Avropanın daxilində belə eyni səviyyədə baş vermirdi: XIX əsr boyunca ümumi doğum göstəriciləri regiondan regiona ciddi şəkildə fərqlənirdi: Qərbi Avropa ölkələrində doğum səviyyəsinin azalması artıq 1870–1880-ci illərdə başlamışdısa, Mərkəzi Avropada bu proses təxminən 1900-cü illərdə müşahidə olunurdu. Eyni dövrdə Asiyanın, Afrikanın və Latin Amerikasının böyük hissəsi sənayeləşmənin ilk dalğasından kənarda qaldığı üçün onların demoqrafik strukturları hələ də yüksək ölüm göstəricilərinə əsaslanan köhnə vəziyyətdə idi. Ümumi hesablamalara görə, dünya əhalisi 1800-cü ildə bir milyarddan bir qədər artıq olduğu halda 1938-ci ildə 2,2 milyardə çataraq təxminən 123% artmışdı, lakin bu artım regionlar üzrə kəskin fərqlənirdi: bəzi Afrika ölkələrində, eləcə də Fransa və Çində artım demək olar ki, dayanmışdı, buna qarşılıq ABŞ kimi immiqrasiya qəbul edən ölkələrdə əhali on dəfədən çox artmışdı [9].

XX əsr isə bəşəriyyət tarixində əvvəllər heç vaxt müşahidə olunmayan miqyasda demoqrafik dəyişikliklər yaratdı. Bu transformasiyanı iki əsas, bir-biri ilə bağlı faktor şərtləndirdi: ölüm hallarını kəskin şəkildə azaldan tibbi nailiyyətlər və Yer kürəsinin daha çox insanı qidalandıra bilməsini mümkün edən kənd təsərrüfatı texnologiyalarındakı inqilabi dəyişikliklər. Alman kimyaçısı Frist Haberın adı ilə bağlı olan Haber prosesi [14] əhali partlayışının əsas hərəkətvərici mexanizmlərindən biri kimi çıxış etmiş və qida istehsalı imkanlarını köklü şəkildə genişləndirərək dünya əhalisinin 1900-cü ildəki 1,6 milyarddan 2019-cu ilin noyabrında 7,7 milyardə yüksəlməsinə ciddi təsir göstərmişdir [2]. XX əsrin ortalarında baş verən “yaşıl inqilab” bu prosesi daha da gücləndirdi və son 100 ildə tibbi inkişaf, ölüm səviyyəsinin azal-

ması və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artması nəticəsində dünya əhalisi təxminən dörd dəfə artdı.

Demoqrafik keçid modeli bu dinamikanı olduqca dəqiq izah edir: keçidin ikinci mərhələsində qida təminatının yaxşılaşması və sanitariya şəraitinin inkişafı nəticəsində ölüm səviyyəsi sürətlə aşağı düşür, ömür uzunluğu artır və xəstəliklər azalır; lakin doğum səviyyəsi hələ də yüksək qaldığı üçün əhali artımı sürətlənir və bu proses adətən “əhalinin partlayışı” kimi xarakterizə olunur. XX əsrdə Qlobal Cənub ölkələrində baş verən bu partlayışın XIX əsr Avropasından daha intensiv olmasının əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr tibbi və sanitariya biliklərini sıfırdan yaratmaq məcburiyyətində qalmadılar, əksinə, artıq mövcud olan bilikləri birbaşa mənimsədilər. Asiya, Latin Amerikasını və Afrika regionlarında demoqrafik keçid başladığı anda gigiyena və tibb sahəsində biliklər artıq formalaşmış vəziyyətdə idi, bu isə həyat müddətinin Avropadakından daha sürətli artmasına şərait yaratdı. Eyni zamanda, keçidin başlanğıcında bir çox kasıb regionlarda doğum səviyyəsi Avropanın ilkin mərhələsindən xeyli yüksək idi. Nəticədə doğum və ölüm göstəriciləri arasındakı fərq daha geniş və daha sürətlə açıldı, bu da daha kəskin əhali artım trayektoriyaları yaratdı. Qlobal miqyasda əhali artımının ən yüksək tempi 1955–1975-ci illər arasında müşahidə olundu və 1965–1970-ci illərdə illik artım tempi 2,1%-ə çataraq zirvəyə yüksəldi [11]. Bu dövr müasir əhali partlayışının pik nöqtəsi idi: dünya əhalisi tarixdə görünməmiş sürətlə artırdı və ehtimal ki, belə bir sürət bir daha təkrarlanmayacaq.

1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən dünya üzrə əhali artımı struktur baxımından yavaşlamağa başladı, lakin bu proses bütün regionlarda eyni şəkildə getmədi. Regionlar arasında yaranan fərqlər XX əsrin sonlarının ən əsas demoqrafik xüsusiyyətlərindən birinə çevrildi. Avropa, Şimali Amerika, Yaponiya və daha sonra Şərqi Asiyada doğum səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşdü və bir çox hallarda əhalinin özünü təkrarlama həddindən də aşağı enməyə başladı. XX əsrin ortalarına doğru Avropada orta sinif üçün iki uşaqly ailə modeli geniş yayılaraq dominant normaya çevrildi və 1960-cı illərdə hormonal kontraseptivlərin istifadəsinin yayılması ilə daha da asanlaşan ailə planlaşdırılması nəticəsində doğum səviyyələri azalmağa başladı, əhali artımı isə sıfıra yaxınlaşdı. Ancaq eyni dövrdə Sub-Sahara Afrika və Yaxın Şərqnin bəzi hissələri demoqrafik keçidin daha erkən mərhələlərində qaldı, ölüm səviyyəsi yaxşılaşsa da, doğum göstəriciləri yüksək olaraq qalmaqda davam etdi. 1950-ci ildən bəri dünya əhalisinə 4 mil-

yard insan əlavə olunub və inkişaf etmiş ölkələrin bir hissəsində əhali artımının dayanması və ya hətta azalması gözlənilirdi halda, ən az inkişaf etmiş regionlarda sürətli artım davam edəcək. Çin bu baxımdan ən dramatik siyasi müdaxilələrdən birini etdi: hökumət 1970-ci illərin sonlarından etibarən məcburi “bir uşaq siyasəti” tətbiq edərək doğum səviyyəsini özünü təkrarlama həddindən xeyli aşağı saldı və ölkənin yaş strukturunu köklü şəkildə dəyişdirdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əhali statistikalarına görə, 1990-2010-cu illər arasında dünya əhalisi 30% artaraq 1,6 milyard nəfər çoxaldı [3]; bu artım ən çox Hindistanda (350 milyon) və Çində (196 milyon) müşahidə olunsada, artım tempi baxımından ən yüksək göstəricilər Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində (315%) və Qətərdə (271%) qeydə alındı. Körfəz ölkələrindəki bu yüksək rəqəmlər təbii artımdan yox, kütləvi əmək miqrasiyasından qaynaqlanır və bu da müasir dövrün demoqrafik mürəkkəbliyinin başqa bir ölçüsünü göstərir. Əsasən Qərbi Avropa təcrübəsinə əsaslanaraq formalaşdırılmış demoqrafik keçid modeli bu qlobal fərqləri anlamaq üçün faydalı olsa da, tam yetərli deyil; məsələn, Böyük Britaniya ilə Hindistanın XIX və XX əsrlərdəki fərqli inkişaf trayektoriyaları göstərir ki, beynəlxalq ticarət bu ayrışmada mühüm rol oynayır: Böyük Britaniya Hindistandan xammal alıb, əvəzində sənaye məhsulları ixrac etdiyi üçün Hindistanda adambaşına düşən sənayeləşmə XIX əsrdə geriləmiş və bu da ölkənin demoqrafik keçidinin yalnız XX əsrin ikinci yarısına qədər gecikməsinə səbəb olmuşdur.

Əhali artımının demoqrafik xüsusiyyətləri

Dünya üzrə əhali artımı statistikasına vacib bir həqiqəti göstərir: insanların yer kürəsində necə və harada yerləşməsi son dərəcə qeyri-bərabərdir və bu qeyri-bərabərlik təsadüfi deyil, coğrafiya, tarix, iqlim və iqtisadi inkişaf kimi amillərlə dərin şəkildə strukturlaşmışdır. Dünyanın yeddi qitəsindən altısı geniş və daimi şəkildə məskunlaşıb; ən çox əhali Asiyada cəmləşib və dünya əhalisinin təxminən 60%-i burada yaşayır, yəni təkcə Çin və Hindistan birlikdə bu göstəricinin 35%-dən çoxunu təşkil edir. Afrika ikinci yerdədir və 15%-dən artıq paya malikdir, Avropada təxminən 10%, Şimali Amerikada 8%, Cənubi Amerikada demək olar ki, 6% əhali yaşayır, Okeaniyada isə bu göstərici 1%-dən də azdır [4]. Regionlar arasında sıxlıq fərqləri isə son dərəcə kəskin-dir: Asiyada orta əhali sıxlığı Afrikadan üç dəfədən çox, Okeaniyadan isə təxminən otuz dəfə yüksəkdir və hazırda dünya üzrə orta əhali sıxlığı hər kvadrat kilometrə təxminən 62 nəfər təşkil edir.

Tarixi baxımdan bu məkan bölgüsünün əsasını böyük çay vadilərində yaranmış sivilizasiyalar qoyub: məsələn, Dehlidən şərqə doğru Banqladeşin paytaxtı Dakka şəhərinə qədər təxminən 2000 kilometr uzanan Qanq düzənliyi dünyanın ən iri kənd təsərrüfatı zonası hesab olunur və Hindistanda təxminən 450 milyon, Banqladeşdə isə 120 milyon insanın yaşamasını təmin edir; bu sıxlıq minilliklər boyu yüksək torpaq məhsuldarlığı və sabit su təminatı ilə qorunub saxlanılıb. Eyni məntiq Nil deltası, Çinin şimalındakı Vey çayı vadisi və Yava adasının vulkanik torpaqları üçün də keçərlidir. Müasir dövrdə urbanizasiya bu sıxlaşmanı daha da gücləndirib: 1800-cü ildə dünyanın heç bir regionunda şəhər əhalisinin payı 13%-i keçmirdi, lakin 2008-ci ildə ilk dəfə olaraq şəhərlərdə yaşayan insanların sayı kənd əhalisini üstələdi və 2017-ci ilə gəldikdə şəhərlərdə 4,13 milyard, kənd yerlərində isə 3,4 milyard insan yaşayırdı [10]. Xüsusilə Çin bu baxımdan ən dramatik dəyişikliklərdən birini yaşayıb: son 30 ildə tarixdə görünməmiş urbanizasiya prosesi baş verib və dünyanın ən böyük meqaşəhər regionlarından bir neçəsi formalaşmış, məsələn, İnci çayı deltası zonasında Quancajou, Şençjen və Donquan şəhərləri birləşərək 50 milyonluq nəhəng urban məkana çevrilib və bu region 1980-ci ildə cəmi 10 milyon əhaliyə malik idi [8].

XXI əsrin ən struktur baxımından həlledici demoqrafik realığı abstrakt mənada əhali artımı deyil, eyni qlobal sistem daxilində əks istiqamətlərdə sürətlənən regionlar arasındakı kəskin ayrışmadır. Bu gün dünyanı formalaşdıran dörd əsas demoqrafik tendensiya var: əhali artımı, əhalinin qocalması, urbanizasiya və beynəlxalq miqrasiya və əhalinin ölçüsündə, yaş strukturunda və məkan üzrə paylanmasında baş verən dəyişikliklər insanlığın inklüziv və davamlı inkişaf əldə edib-etməyəcəyini müəyyən edəcək həm risklər, həm də imkanlar yaradır. Lakin bu dörd qüvvə bütün regionlara eyni şəkildə təsir etmir, əksinə, son dərəcə qeyri-bərabər paylanıb. 2024-cü ilə qədər dünya əhalisinin 28%-ni təşkil edən 63 ölkə və ərazi artıq demoqrafik pik nöqtəyə çatıb: Çin, Almaniya, Yaponiya və Rusiya kimi ölkələrdə doğum səviyyəsi hər qadına 1,4-dən aşağı düşərək “ultra-aşağı doğum” səviyyəsinə enib və çox aşağı doğum göstəriciləri ilə sürətlə qocalan əhali strukturu səbəbindən yaxın onilliklərdə bu ölkələrin əhalisi tədricən azalacaq. Eyni zamanda, Anqola, Mərkəzi Afrika Respublikası, Konqo Demokratik Respublikası, Niger və Somali kimi ölkələrin də daxil olduğu doqquz ölkədə əhalinin 2024-2054-cü illər arasında iki dəfə və ya daha çox artacağı gözlənilir və həmin

dövrə dünya əhalisində proqnozlaşdırılan ümumi artımın beşdə birindən çoxunun məhz bu doqquz ölkənin payına düşəcəyi ehtimal olunur. Bu kəskin bölünmə o deməkdir ki, XXI əsr vahid və ümumi bir demoqrafik “problem” deyil, əksinə, eyni anda baş verən və struktur baxımından bir-birinə zidd olan iki böhranla xarakterizə olunacaq: bir tərəfdə Qlobal Cənubda artıq demoqrafik impulsun institusional imkanları, torpaq və resursları sıxışdırması; digər tərəfdə isə Qlobal Şimalda əhali azalmasının iqtisadi dayanıqlılığa, fiskal sistemlərə və geosiyasi gücə təhdid yaratması [1]. Bu iki prosesi paralel şəkildə və effektiv beynəlxalq koordinasiya olmadan idarə etmək zərurəti, bir çox demoqrafların fikrincə, XXI əsrin əsas idarəetmə çağırışını formalaşdırır.

Demoqrafik çağırışın ən kəskin şəkildə cəmləşdiyi və imkanla fəlakət arasındakı sərhədin ən dar olduğu məkan Sub-Sahara Afrikadır. 2025-ci ildə təxminən 1,5 milyard olan əhalinin 2050-ci ilə qədər 2,5 milyarda yaxınlaşacağı proqnozlaşdırılır və bu region 2023-cü ildə illik təxminən 2,3% artım tempi ilə dünyada ən yüksək əhali artımına malikdir [6]. Gözləntilərə görə, 2050-ci ilə qədər global əhali artımının yarıdan çoxu məhz Afrikanın payına düşəcək və bu, onu dünyanın ən sürətlə böyüyən regionuna çevirir. Bu vəziyyət demoqrafların “gənclik şişməsi” adlandırdığı fenomeni yaradır: yəni asılı əhali qrupları ilə müqayisədə əmək qabiliyyətli gənclərin sayının qeyri-adi dərəcədə yüksək olması vəziyyətindən söhbət gedir. Nəzəri baxımdan bu, “demoqrafik dividend” üçün tarixi bir imkan pəncərəsi açır, yəni sağlam, təhsilli və çoxsaylı əmək qabiliyyətli əhali daha az sayda uşaq və yaşlı qrupu təmin etdikdə iqtisadi sürətlənmə mümkündür. 2050-ci ilə qədər dünyada hər üç gəncdən biri afrikalı olacaq və bu, müasir dövrdə bənzəri olmayan insan potensialının cəmləşməsi deməkdir. Əsas məsələ isə bu potensialın real məhsuldarlığa çevrilib-çevrilməyəcəyidir.

Mövcud göstəricilər isə vəziyyətin mürəkkəb olduğunu göstərir. “Gənclik şişməsi”nin yaratdığı potensiala baxmayaraq, Afrikada bir çox gənc işsiz və ya natamam məşğulluq şəraitində qalır: nə işləyən, nə təhsil alan, nə də peşə hazırlığında iştirak edən gənclərin (NEET) payı 2024-cü ildə 21,97%-dən 23,29%-ə yüksələrək Latin Amerikası, Karib hövzəsi, Asiya və Sakit okean regionlarını üstələyib [7]. Afrika İnkişaf Bankının məlumatına görə, 500 milyon afrikalı yeniyetmə demək olar ki, oxuyub-yaza bilmir və yaxın onilliklərdə gənclərin yarısından azı rəsmi iş tapa biləcək. Dünya Bankı isə bildirir ki, Sub-Sahara Afrika inkişaf etməkdə olan regionlar arasında təhsildən kənarda qalma göstəricisinə görə

ən yüksək səviyyəyə malikdir; ibtidai məktəbyaşlı uşaqların beşdə birindən çoxu məktəbə getmir, 15-17 yaş qrupunda isə bu göstərici 60%-ə çatır. Doğum səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmadıqca, hətta yüksək iqtisadi artım templəri belə yoxsulluğun ciddi şəkildə azaldılması və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün yetərli olmayacaq; mövcud yüksək doğum göstəriciləri səbəbindən Sub-Sahara Afrika ölkələrinin əksəriyyəti ilk demoqrafik dividendi əldə etməkdən hələ onilliklərlə uzaqdadır. Alternativ ssenarinin riski isə yalnız iqtisadi durğunluqla məhdudlaşmır: məhdud sosial mobil imkanlar şəraitində geniş işsiz gənc kütlələri tarixən siyasi qeyri-sabitlik, münaqişə və kütləvi miqrasiya dalğaları ilə əlaqələndirilib və bu proseslər Afrikanın hüduqlarından kənara yayılan zəncirvari təsirlər yarada bilər.

Demoqrafik spektrin digər ucunda isə Qlobal Şimal, həmçinin Yaponiya, Cənubi Koreya və artıq Çin də daxil olmaqla Şərqi Asiya ölkələri iqtisadiyyatları, sosial təminat sistemlərini və nəsillərarası sosial müqavilənin özünü yenidən formalaşdıran əhali azalması böhranı ilə üz-üzədir. Bu baxımdan Yaponiya ən tipik nümunədir: əmək qabiliyyətli əhali ardıcıl şəkildə azalır, işçi qüvvəsi çatışmazlığı iqtisadi artımı hər il təxminən 0,7% aşağı salır və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hesablamalarına görə, Avstriya, Almaniya, Yunanıstan, İtaliya, İspaniya və İsveçdə də oxşar əmək çatışmazlığı 2000–2025-ci illər arasında Avropa İttifaqının iqtisadi artımını hər il 0,4 faiz bəndi azaldacaq, bundan sonra isə bu rəqəm illik 0,9 faiz bəndinə qədər yüksələcək. Qocalan cəmiyyətlərin fiskal yükü xüsusilə ağırdır: Yaponiya milli gəlirinin təxminən 16%-ni sosial təminata xərcləyir ki, bu da G7 ölkələri arasında ən yüksək göstəricilərdən biridir və yaşlı əhalinin sayı artdıqca, onu maliyyələşdirən işləyənlərin sayı azaldıqca bu yük daha da artacaq. 2023-cü ildə Yaponiyada doğulan uşaqların sayı 727 277 nəfərə düşərək 1899-cu ildən bəri ən aşağı səviyyəyə enib, eyni zamanda nikahların sayı da kəskin azalaraq müharibədən sonrakı dövrün minimumu olan 474 717-yə düşüb [15].

Avropada isə əhalinin hazırkı 740 milyondan əsrin sonuna doğru 590 milyona qədər azalacağı gözlənilir və mövcud pensiya sistemlərinin heç biri bu miqyasda demoqrafik dəyişikliklərə hazır deyil. Siyasət səviyyəsində tətbiq edilən tədbirlər (pensiya yaşının artırılması, doğumların təşviqi, miqrasiyanın genişləndirilməsi) ya siyasi baxımdan ciddi müqavimətlə qarşılanır, ya da demoqrafik təsir baxımından yetərsiz qalır. Mövcud yanaşma davam etdiyi təqdirdə nəsillərarası ədaləti qorumaq getdikcə çətinləşir və bu, so-

sial təminat sistemləri və dövlət transfer proqramları üçün ciddi nəticələr doğurur; buna görə də qocalan əhali və daralan işçi qüvvəsinin təsirlərini və xərclərini tam nəzərə alan uzunmüddətli fiskal yanaşmaya təcili ehtiyac var. Daha dərin sosioloji müstəvidə isə bu proses yalnız iqtisadi uyğunlaşma məsələsi deyil, həm də nəsilərarası münasibətlərin, məhsuldar həyat anlayışlarının və tarixən əmək qabiliyyətli əhalinin maraqları üzərində qurulmuş siyasi sistemlərin köklü şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir.

Nəticə

Tədqiqatımız göstərir ki, müasir demoqrafik dinamika sadəcə əhali artımı və ya azalması kimi izah edilə biləcək xətti proses deyil, əksinə, qlobal sistem daxilində paralel və zidd istiqamətlərdə inkişaf edən struktur transformasiyaların kompleksidir; bir tərəfdə Sub-Sahara Afrika və Cənubi Asiyada sürətli artım, gənclik şişməsi və institusional yüklənmə, digər tərəfdə isə Qlobal Şimal və Şərqi Asiyada aşağı doğum səviyyəsi, əhalinin qocalması və iqtisadi-fiskal daralma eyni anda mövcuddur və bu ikili reallıq dövlətlərin sosial siyasət modellərini fundamental şəkildə yenidən düşünməsini tələb edir. Əhalinin məkan üzrə qeyri-bərabər paylanması, urbanizasiya ilə dərinləşən sosial bərabərsizliklər, resurslara artan təzyiq və iqlim dəyişiklikləri ilə qarşılıqlı təsir demoqrafik prosesi təkcə sosial deyil, həm də ekoloji və geosiyasi təhlükəsizlik məsələsinə çevirir. Eyni zamanda, təhsil, səhiyyə, pensiya və sosial müdafiə sistemləri müxtəlif regionlarda fərqli, lakin eyni dərəcədə çətin problemlərlə üzləşir: bəzi yerlərdə həddindən artıq tələbat, digər yerlərdə isə struktur boşalma müşahidə olunur. Mövcud siyasət alətləri – pronatalist tədbirlər, miqrasiya siyasətləri və klassik sosial sığorta modelləri – bu mürəkkəbliyi tam idarə etməkdə yetərli deyil və çox vaxt yalnız qisməddətli və məhdud təsir yaradır. Bu baxımdan, XXI əsrin əsas çağırışı demoqrafik dəyişiklikləri sadəcə müşahidə etmək deyil, onları koordinasiya, çoxsəviyyəli və qabaqlayıcı idarəetmə çərçivələri ilə yönləndirməkdir; əks halda, yaranan struktur uyğunsuzluqlar iqtisadi qeyri-sabitlik, sosial gərginlik və qlobal miqyasda idarəolunmaz miqrasiya təzyiqləri ilə nəticələnə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. E. C. Новикова, Е. В. Голубцова, Н. В. Пономарева, Т. В. Сизова // Экономическая безопасность. – 2025. – Т. 8, № 5. – С. 1155-1170.
2. Bagot, M. Human population 'set to shrink' for the first time in more than a thousand years. URL:

<https://www.mirror.co.uk/news/world-news/human-population-set-shrink-first-22356636>

3. DeMotta, Y., Kongsompong, K., & Sen, S. Mai dongxi: Social influence, materialism and China's one-child policy. *Social Influence*, 2013, 8(1), 27–45.

4. Esipova, N., Ray, J., Srinivasan, R. *The World's Potential Migrants: Who They Are, Where They Want to Go, and Why It Matters*. URL: https://www.migrationinstitute.org/files/news/gallup_whitepaper_migration-1.pdf

5. Explaining the flat part of the hockey stick: The Malthusian trap, population, and the average product of labour. URL: <https://books.core-econ.org/the-economy/microeconomics/01-prosperity-inequality-07-malthusian-trap.html>

6. Freitas, A. S., Mwaniki, G. *Climate Finance in Africa*. New York: UNDP, 2024. 67 p.

7. Grinin, L., & Korotayev, A. Africa—The Continent of the Future. *Demographic and Economic Challenges and Opportunities*. *World Futures*, 2024, 80(1), 70–82.

8. Han, F., Xie, R., & Lai, M. Traffic density, congestion externalities, and urbanization in China. *Spatial Economic Analysis*, 2018, 13(4), 400–421.

9. How many people on earth? World population 1800-1938. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/how-many-people-earth-world-population-1800-1938>

10. Jendrzczak, M. Global cities: smog and prosperity. URL: <https://www.obserwatorfinansowy.pl/in-english/new-trends/global-cities-smog-and-prosperity/>

11. Johnson, D. G. The growth of demand will limit output growth for food over the next quarter century. *Proc Natl Acad Sci U S A*. 1999 May 25;96(11):5915-20.

12. Kumar, K. Population change. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/modernization/Population-change>

13. Pre-industrial Demographics - Statistics & Facts. URL: https://www.statista.com/topics/9347/pre-industrial-demographics/?srsltid=AfmBOop-NTJjBZOiL-hPCsbaN_Oa0aI4fTOlN5t2sT8wt2BT-Hm-58dvJ-#topicOverview

14. The Haber Process. *Science*, 1923, 57(1471), 291–292. <http://www.jstor.org/stable/1648277>

15. Yamaguchi, M. Japan's Birth Rate Falls to a Record Low as the Number of Marriages Also Drops. URL: <https://thediplomat.com/2024/06/japans-birth-rate-falls-to-a-record-low-as-the-number-of-marriages-also-drops/>

Демографические последствия роста населения в мире

Ульвия Тураб Хагверди

*Доцент кафедры Политологии и
политического управления Академии*

*Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республик,
доктор философии по политическим наукам*

РЕЗЮМЕ

Статья системно анализирует историческую траекторию развития мирового населения и основные демографические тенденции, сформировавшиеся в современный период. Показано, что до промышленной революции рост населения происходил крайне медленно, тогда как в XIX и особенно в XX веках он значительно ускорился благодаря достижениям медицины и инновациям в сельском хозяйстве. В рамках модели демографического перехода снижение уровня смертности при запаздывающем снижении рождаемости представлено как ключевой механизм, объясняющий демографический взрыв. Вместе с тем подчеркивается, что этот процесс протекает неравномерно по регионам, и основной особенностью XXI века является резкая демографическая дивергенция между ними. В странах Глобального Юга, особенно в Субсахарской Африке, наблюдаются высокие уровни рождаемости и феномен «молодёжного всплеска», который создает как потенциал демографического дивиденда, так и риски безработицы, бедности и социальной нестабильности. В то же время в странах Глобального Севера и Восточной Азии низкая рождаемость и старение населения ослабляют экономический рост и создают серьезное давление на пенсионные и социальные системы. В статье также показано, что урбанизация, пространственная неравномерность расселения и растущее давление на ресурсы дополнительно усложняют демографическую динамику. В результате обосновывается, что демографические изменения имеют не только социальные, но и экономические, политические и экологические последствия, а их эффективное управление становится ключевым стратегическим приоритетом для государств и международных организаций.

*Rəyçi: Əliyeva Sevdə Ağamirzə qızı,
siyasi elmlər doktoru, professor*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.05.2026

Çapa qəbul olunub: 22.06.2026

Ключевые слова: демографический переход, рост населения, молодёжный всплеск, старение населения, урбанизация.

Demographic impacts of population growth in the world

Ulviyya Turab Hagverdi

*The Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan
Department of Political Science and Political
Administration*

Associate professor, Ph.D. in Political Science

SUMMARY

The article provides a systematic analysis of the historical trajectory of global population development and the key demographic trends shaping the contemporary world. It demonstrates that population growth was extremely slow prior to the Industrial Revolution, but accelerated significantly in the 19th and especially the 20th centuries due to advances in medicine and agricultural innovation. Within the framework of the demographic transition model, the decline in mortality combined with a delayed decline in fertility is presented as the primary mechanism explaining population explosion. At the same time, the article emphasizes that this process is uneven across regions, with sharp demographic divergence emerging as a defining feature of the 21st century. In the Global South, particularly in sub-Saharan Africa, high fertility rates and the phenomenon of the “youth bulge” create both the potential for a demographic dividend and risks related to unemployment, poverty, and social instability. Conversely, in the Global North and East Asia, low fertility and population ageing weaken economic growth and place substantial pressure on pension and social security systems. The article further highlights that accelerating urbanization, uneven spatial distribution of populations, and increasing pressure on resources add further complexity to demographic dynamics. It concludes that demographic change generates not only social but also economic, political, and environmental consequences, and that its effective governance has become a central strategic priority for states and international organizations.

Keywords: demographic transition, population growth, youth bulge, population ageing, urbanization.

*The date of the admission of the article
to the editorial office: 11.05.2026*

Accepted for publication: 22.06.2026